

ד"ר ברכה בן שמאי

משה לייב ליליינבלום (מל"ל) ועולמו כמחזאי

לזכרו של פרופ' אלן מינץ (JTS)

ביקורו הראשון של ליליינבלום בתיאטרון היה בגיל מבוגר יחסית: "בליל ש"ק, ו שבט, 26 דעקאבר, בקרתי את בית הטהעאטר בפעם הראשונה לימי חיי; המשחים היו האיטאליאנים, בשחוק ההוא העלו על הבמה את המחזה "טרובאדורא" [...] (1869)".¹ ליליינבלום פונה אל התיאטרון לקדם את רעיונותיו ולעודד הצטרפות לתנועה הציונית. גם בתקופת שבה פעל במלוא התנופה כמנהיג חובבי ציון וכל מאמריו כוונו לציונות, נטה ליליינבלום, בכתיבתו הפובליציסטית להשתמש במוטיבים מעולם הדרמה: "מיתתו של איזה עם היא, כלידתו, מחזה היסטורי, ואין עושים היסטוריה בכוונה. אפשר רק לפנות דרך לפני מהלכה הקבוע" (ליליינבלום, "זכות הקיום וחוסר המטרה" 1904). עיון מחדש במחזות שכתב משה לייב ליליינבלום (מל"ל 1843-1910) מעלה את השאלה כיצד יוצר/אמן/סופר מתמודד עם הגבלות צנזורה ואיסורים על תכנים שעמדו לפניו בתקופה של צמיחתה ועלייתה של הציונות. ליליינבלום תלמיד חכם, רב של שתי ישיבות, לצד היותו מנהיג תנועת ההשכלה, ולימים לאחד ממנהיגי הבולטים של תנועת חובבי ציון חש באכזבה שמקורה בהכרה כי השלב הדתי הגיע לסימומו. תקוותו נכזבה. ההנחה שלו בדבר ההשכלה כמנוף לשינוי הופרכה. ההתבוללות ו"ההתפקרות" איימו עליה. הרכיב החדש, הלאומיות, הוא הסינתזה שאלה הגיע ליליינבלום, וכך מתאפשר לו לשלב את הדת עם ההשכלה.²

תפיסתו של ליליינבלום את המציאות היא דיאלקטית: הציונות שומרת על ערכי ההשכלה מחד ומשמרת את הערכים היהודיים מאידך. הציונות מגדירה לראשונה את העם כיהודי לא במונחים דתיים אלא דווקא מכוח הלאום. השילוב בין ציונות ליהדות מביא את ליליינבלום לקדמת הבמה של תנועת "חיבת ציון": "העצה היותר טובה שאני יכול להציע היא לקנות את ארץ-אבותינו לקבץ את העם מכל המקומות ללא הבדלי". ליליינבלום תובע מחסידיים, מתנגדים, משכילים ואפיקורסים

¹ (מ"ספר-הזכרונות" של ליליינבלום, כתבים ואגרות, **רשמות**, כרך ב, עמ' 395. מופיע בארכיון הציוני, ארכיון דרויאנוב, A915911 (ילדי יום או זכרון קורות)).

² זה המקום לבחון שוב את דברי אבנר הולצמן כי הפרעות באודסה בשנת 1881 הן שהובילו את מל"ל "לפרידתו מזהותו המשכילית והולדתו מחדש כיהודי לאומי חובב-ציון" (הולצמן תשע"ז). מל"ל ובר פלוגתא שלו יל"ג היו רגילים במראה הפרעות, יל"ג נטה לרוסיפיקציה כמעט לאורך כל חייו.

אחדות שורות. ביום פקודה, יש להתעלם מכל המפריד ולהתאחד סביב המצוקה המשותפת מבלי לפגוע בדרך הפנימית של כל קבוצה. מה יאזן בין הקבוצות: "החיים המדיניים אשר נחיה יתקנו את הכל!" (ליליינבלום, כל כתבי משה ליב ליליינבלום עת"ר, 69).

שני מחזות כתב מל"ל בידיש: האחד, "דער ביגאמיסט" - בעל לשתי נשים 1881, הועלה פעמים אחדות על הבמה באודסה, בידיש. כתב היד לא נמצא.³ השני "ז'רוֹבֶבֶל" - שיבת ציון 1887, נמצא בשלמותו והועלה על הבמה בעיבוד מקוצר ובתרגומו של דוד ילין, כמחזה הראשון בעברית בישראל. שני המחזות משקפים את רוח תקופת ההשכלה והלאומיות, כפי שבאו לידי ביטוי בתפיסתו של אינטלקטואל ומשכיל כליליינבלום, אשר שאף להפגין את כישוריו במגוון הז'אנרים.

למחזה דער ביגאמיסט, "דער מאן פון צוויי ווייבער" - (בעל לשתי נשים, או двоежонез כותרת נוספת ברוסית, שעליה מעלה החוקר גארין תהייה: "צוויזשונץ" - לדבריו בהתחלה חשבו שזהו תרגום מרוסית, אולם על פי עדות השחקנים - לאחר מותו של ליליינבלום - זה מחזה מקורי ולא ברור מדוע בחר בכותרת רוסית, שהרי יהודי רוסיה כלל וכלל לא השתמשו במילה זו (גארין 1929). המחזה הועלה על הבמה באודסה בראשונה ב-30 באוקטובר (דעקאבר) 1881, ועוד פעמיים ב-2 וב-7 בינואר 1882, בתיאטרון היידיש של אברהם גולדפאדן. נראה כי ליליינבלום היה גאה במחזה וטרח לציין כי מודעות בדבר ההצגה היו פזורות ברחבי אודסה. ליליינבלום היה מעורב גם בבימוי, ושני הכוכבים, זיגמונט מוגולסקי ווינבלט, הכניסו - בלא רשותו של המחבר - סצנה קומית אשר לחלוטין לא התאימה למחזה. מרוב תדהמה ורוגז ליליינבלום התעלף במקום (גארין 1929, 231-232).

האפשרות להעלות את המחזה על הבמה באודסה ניתנה ליליינבלום בזכות העובדה שאברהם גולדפאדן, אבי תיאטרון היידיש המודרני, הגיע ב-1879 עם להקת שחקניו מרומניה לאודסה. המחזות שלו הפכו ללהיטים סוחפים: "הציבור היהודי באודסה היה אחוז טירוף לתיאטרון. השחקנים הבולטים שלו היו יעקב אדלר, בוריס טומאשבקי וכמובן זיגמונט מוגולסקי" (פישמן 1966).

³ בספריה הלאומית בשדרה החמישית בניו יורק נמצא בכתב יד, מחזה בשם "דער ביגמיסט" תחת שמו של מל"ל, ללא ציון תאריך. קריאה מדוקדקת של המחזה (תודה למתרגמת לאה גורפינקל) מעידה על כך שזה אינו מחזהו של ליליינבלום. במחזה יש דמויות הדוברות אנגלית, חלק מהמחזה מתרחש באנגליה ועוד. בספריית הקונגרס (Libray of congress) בקטלוג המחזות תחת בידיש לא נמצא המחזה. באיבו (Yivo) חיפוש באוסף פרלמוטר לא העלה דבר. בספריה ספטרבורג, ספריה תאטרלית, אוסף של מחזות בידיש לא נמצא המחזה. חיפוש בספריה באודסה העלה חרס. אוסיף ואציין שיוסף קלזנר מציין שכנראה המחזה מעולם לא התפרסם ואין לו ערך ספרותי, הפניה לחוקר יעקב שאקצ'י, אליו מפנה קלזנר לא הובילה למידע נוסף (קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה 1963, 256).

תוכן נוסף מתוך המחזה נזכר ברשימותיו של השחקן יעקב פי' אדלער (יעקב אדלר) בתיאטרון של אברהם גולדפאדן. הוא כתב כי המחזה עסק בחיי עבדים, במגפת סוחרי העבדים שרימו בנות יהודיות ומכרו אותן לזנות בקונסטנטינופול. אף כי המחזה הרשים את הצופים הוא לא נחל הצלחה, זאת אף שמוגולסקו, שהיה שחקן נודע, שיחק בו (Zylbercwajg 1934). יש לנו אפוא מחזה שהועלה בידיש על הבמה באודסה שלוש פעמים, אולם תוכנו לא ידוע לנו.⁴

אחת השאלות המתבקשות ביחס למחזות היא מדוע ליליינבלום כתב בידיש ולא בעברית? סברה ראשונה היא הצלחתו ופריחתו של התיאטרון היידיש באודסה. על חשיבותה של אודסה ניתן לעמוד מן הציטוט המפורסם של שלום עליכם: "הוי אדעס, הוי אדעס / בלעדייך אני מס (מת)". הציטוט מגלם חיי החירות והתרבות המפותחים שרחשו בעיר, וזאת תוך תקופה קצרה, במעבר מהשטעטל הוא תחום המושב אל ההשכלה ואל החופשיות. אודסה אפשרה פריחה של אחד ממרכזי הספרות החשובים בתרבות העברית ובתנועה הציונית. אודסה,⁵ בידיש **אָדעס** או "שיחור", על שום מיקומה על שפת הים השחור (באוקראינה של היום). היהודים הגיעו לאודסה מתחום המושב; ליליינבלום עבר לאודסה בשנת 1870 לאחר חרם שהטילה עליו העיירה ווילקומיר באשמת היותו ברליני. וכך נכתב באוטוביוגרפיה שלו "**חטאת נְעוּרִים**":

"נודעה היא העיר הזו לעיר מלאה השכלה וסבלנות. לפי ידעתי המעטה בדרכי העיר וברוחה, אשפוט, כי רחוקה היא עוד משתייהן יחד, לפי מובנן ומושגן האמתי. השכלת העיר הזו בכלל הוא רוח-חופש קר, יליד המסחר ואהבת-התענוגים, היצוק על הזיה רותחת, ולא השכלה פנימית, הבאה ממקור – העיון. מרבית בני-ארצנו, הבאים פה מלאי-הבלים, יתהפכו בזמן קרוב לחפשיים בדרך-החיים ושרירות-הלב, כי אווירה של עיר זו מחכים... גם המעשן בשבת ילך להגיד קדיש על אביו הנפטר, ובלכתו יעשן בשבת מבחוץ ולפני בואו לבית-הכנסת יכבה את הציגארה שלו; המטלטל בשבת בפרהסייה ישפוך מימיו, בהיות מת בשכונתו, וידקדק מאוד בתרנגול לבן לכפרות וכאלה [...]"⁶ (בריימן תש"ל, 16).

אליעזר שטיינמן במאמרו "דבש באודיסה" כותב: "אודיסה טבועה בחותמו של העולם הגדול. היא עיר גדולה [...] באודיסה לומדים ארחות החיים ורוכשים טעם טוב, להתענג על מראות וחזיונות, להיעשות לאיש הכרך [...], לחזות במישחק בבתי השיר ובתיאטראות [...] כאן אפשר להתהלך בן

⁴ יש לציין כי באוטוביוגרפיה של זיגמונד מוגולסקו, כפי שהופיע ב"פארווערטס" בניו יורק, לפני מותו בשנת 1914, לא מוזכר המחזה (מוגולסקו 1914).

⁵ העיר נוסדה באופן רשמי בשנת 1794.

⁶ "עול-הדת לא יכבד פה: רבים המעשנים פה בשבת בחוצות ובבתי משתה החמים בפרהסייה; גם אנשים ממדריגה פחותה, כמעט תשעים ממאה, ישאו משא ביום-השבת בחוצות בפרהסייה, אמהות ומשרתות יחדיו, וכסף בידיהם לקנות מאומה; אך התדמה, כי האנשים האלה אינם שומרי הבל-שווא באמת? לא,"

חורין ובאין רואה ויודע. כאן מותר להתבטל ולשגות בהזיות ואפשר לחיות כמו אלוהים באודיסה".⁷ ליליינבלום מתערה בחיי התרבות באודסה ומתאים את תכני המחזה לדרישת הקהל השוחר לפתח התיאטרון של אברהם גולדפאדן.

יש להניח שהבחירה לכתוב את המחזות בידיש נבעה מהשאיפה להגיע אל המון העם ולדבר בשפתו.⁸ ליליינבלום אינו מסתיר את שביעות רצונו מן ההצלחה שקצרה ההצגה, ובמכתב ליל"ג הוא מספר על מחיאות כפיים סוערות מקרב הקהל שקראו לו לעלות על הבמה, ועל כך שאולם התיאטרון היה מלא מפה לפה. ועוד הוסיף: "[...] הדברים נאמרים שם בשפת הז'ארגון, אשר לא יבין אותה איש זולתנו".⁹

נראה כי ליליינבלום אינו מתייחס בכובד ראש לידיש, שמבחינתו היא בגדר מדיום תקשורתי. ברוח זו, טוען בנימין הרשב, כי בשלהי המאה התשע-עשרה "ידיש כלל לא הייתה לשון של תרבות ממשית. גדולי סופריה התלוננו על דלותה וגסותה [...] פרץ, שלום-עליכם, דובנוב, ברנר, עדיין קראו לה ז'ארגון" (כלומר, בליל חסר תרבות) " (הרשב, התרבות האחרת, יידיש והשיח היהודי 2006, 48).

עוד סברה אפשרית להעלאת המחזה בידיש נוגעת לדרכו הפוליטית של ליליינבלום, שתבע גישה מתונה יותר מצד ה"קולוניאליסטים" בכל הנוגע לחידוש השפה העברית. לדעתו, העם החלו רק עתה לדבר עברית ושליטתם בשפה אינה מפותחת דיה (ליליינבלום, להרחבת השפה תרע"ב).¹⁰ ליליינבלום חי בתקופה של טרום לאומיות בה השפה העברית לא הייתה עדיין מאפיין משמעותי בכינון הזהות הלאומית ובהגדרת הפעילות הנלווית אליה. רק בעת החדשה גילו הרעיונות הלאומיים העדפה של העברית על פני היידיש. והפכו את היחס השווה בין שתי השפות למצב "בלתי נורמלי". לטענת אבן-זהר, "הרעיון שייתכן מצב של העדר לשון לאומית מאוחדת ואחת נתפס כבלתי נסבלי" (אבן-זהר 1980).

⁷ (שטיינמן 1962), להרחבה, עיינו במאמרו של דן מירון "חכמי אודסה" (מירון 2005). רק לסבר את האוזן ראו את רשימת הסופרים והמנהיגים שהתגוררו באודסה וקימו מרכז ספרותי ולאחר מכן ציוני מרכזי: שלא לפי הסדר - י. ל. פינסקר - משה לייב ליליינבלום - אחד העם - חיים נחמן ביאליק - שלום עליכם - מנדלה מוכר ספרים - ח' טשרנוביץ - יוסף קלוזנר - שאול טשרניחבסקי - ז'אב ז'בוטינסקי - שמעון דובנוב - לווינסקי - י"ח רבניצקי, י"ד ברקוביץ - מיכה יוסף ברדיצבסקי - א' דרויאנוב - מקס נורדאו - אליעזר בן יהודה - יעקב פיכמן - ש. בן ציון - פרץ סמולנסקי - אלכסנדר צדרבוים וכמובן איסק באבל.

⁸ דב סדן מכריז את מנדלי כראש למערכה גדולה של סופרים כפולי לשון מיד אחריו הוא מונה את ליליינבלום, נחום סוקולוב וכמובן י. ל. פרץ. הוא מסיים באורי צבי גרינברג (סדן 1972). דבר המעיד על שליטתו של ליליינבלום בשפה היידיש.

⁹ עיינו איגרת ליליינבלום ליל"ג (5 ינואר, תרמ"ב, אודסה) הופיעה לראשונה בכתב-העת "הד הזמן", תר"ע, גליון 98, ובנוסף (בריימן תש"ל, 169 - 170).

¹⁰ אנקדוטה משעשעת ביחס לשפה העברית מצוינת בביקורו של אליעזר בן יהודה אצל ליליינבלום בביתו באודסה (1887), כשבירך אותו בעברית "שלום אדוני!" ליליינבלום השיב לו בידיש - "רעדט ווי א מענש", בתרגום פשוט, דבר כבן אדם (קלוזנר, "חמישים שנה של ועד-הלשון" תרצ"ט).

חמש שנים מאוחר יותר שאף ליליינבלום להעלות מחזה נוסף - "זרובבל אָדער שיבת ציון" (1887). השפה שבחר הייתה, כמתבקש, יידיש; זאת כשנתיים אחרי גזרת הצאר שאסר באיסור מוחלט העלאת מחזות בשפה זאת.¹¹ על התלבטותו בדבר כתיבת המחזה ניתן ללמוד מן האיגרת למרדכי בן הלל הכהן:¹² "ומעניין לעניין באותו עניין אשאלך גם אני מצדי לשאול את פי מארגולין (יהודי מומר ששימש צנזור), אם יש להתיר מחזה, אשר יהיה תכנו האנטיסמיטיזם והרעמים [...] איזה דברים כבושים בנוגע ליישוב ארץ ישראל, וחותרם המחזה, היינו, האקט החמישי, יהיה בפלסטינה, בשעה שנושא הסיפור עזב את ארץ-מולדתו, את גרמניה, ונאחז בפלסטטינה, ויושב שם תחת גפנו ותאנתו. אם מצד הצנזורה לא יהיה מעצור למחזה כזה, אז נכון אני לחבר אותו, אחרי כי כבר ניסיתי את כוחי במחזה אחד, שהוצג פה ומצא חן רב בעיני הקהל" (בריימן תש"ל, 170).

ליליינבלום מבין את כוחו של התיאטרון ואת יכולתו של מחזה מסוג זה לתרום לחיזוק הפטריוטיות ותחושת השייכות הקהילתית (בן עמוס 2004). הוא פונה אל סיפורי המקרא כשתית לכתבת המחזה, מתוך התרסה כפולה; האחת - כחלק ממלחמתו במוסד הרבני ודחיית חומרות הדת; זאת, תוך בקשה ל'תיקונים בדת' והנהגת רפורמות ברוח הזמן והמקום; השנייה - להחזיר לעם את תקוות הגאולה של שיבת-ציון ותקומתו הלאומית. המטרה היא לחזור לקיום האוטנטי של העם היהודי בארץ ישראל, כבתקופת המקרא. הרפורמות והשאיפה להחזיר את העם למולדתו מבטאות שאיפה לשינוי דמותו של היהודי מטיפוס גלותי ל"יהודי החדש", איש עבודה ובעל יכולת הגנה עצמית.

המחזה "זרובבל" בנוי מחמש מערכות: שלוש מערכות מתרחשות בבבל, עשרים שנה לפני חנוכת בית המקדש השני, שתי המערכות האחרונות מתרחשות בירושלים, ערב בניית המקדש. **מערכה ראשונה** – פותחת בכמיהה של זרובבל לחזור לירושלים "לעולם לא נשכח את ציון ואת חורבותיה וירושלים האבלה והשוממה על לבנו תמיד". היהודים שמעי ונרגל מעדיפים להישאר בבבל.

מערכה שנייה – מוקדשת למשתה בלשאצר מתוך כלי בית המקדש, כשיד יוצאת וכותבת על הקיר "מִנָּא מִנָּא תְּקַל וּפְרָסִין". בלשאצר מבקש מחכמיו לקרוא את הכתוב, והם מביאים את דניאל שמנבא את הפלת שלטון בבל והחלפתו בשלטון פרס.

במערכה השלישית – מתוארת התארגנות לעלות ליהודה, כשזרובבל מתמנה לפחה של יהודה.

¹¹ דויד אליהו פישמן במאמרו "המדנינות כלפי יידיש ברוסיה הצארית" טוען כי האיסור נמשך עד 1900 וחזר על תוקפו בשנים 1888, 1891, 1887 ו-1900, נראה כי מל"ל ניצל את אחת ההפוגות, ואת ביקורת הממשל הרוסי נגד הפרעות כמנוף להעלות עוד מחזה ציוני (פישמן 1966).

¹² 22 בינואר 1882, הודפס לראשונה בכתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב ארץ ישראל.

המערכה הרביעית והחמישית כאמור מתרחשות בירושלים. במהלך הדיאלוג בין הפחה זרובבל ליהושע הכהן הגדול על ההתקדמות בניית בית המקדש, נכנס שר הפרסים ונציג המלך ארתחשסתא ומודיע על איסור המשך בניית החומה ובית המקדש; זאת בעקבות הלשנת השומרונים הטוענים כי היהודים רוצים למרוד במלכות ולהקים ממלכה עצמאית משלהם. זרובבל ויהושע הכהן מחליטים להטיל חרם על הקהילה השומרנית.

מערכה חמישית והאחרונה מוקדשת כולה לחנוכת בית המקדש.

בתוך העלילה שזור סיפור אהבה, בסגנון טלנובלה, בין שלומית בתו של זרובבל לבנו החטוף של שמעי (יהודי שנשאר בבבל) אשר נמסר לשומרונים. הסיפור מסתיים בנישואי הזוג במעמד חנוכת בית המקדש.

ליליינבלום מזדהה עם זכות השיבה של היהודים לארץ ישראל. לדבריו מעולם לא נואשו היהודים מרעיון ישוב הארץ. גם תקופת הזמן הארוכה ששהו בגלות אינה מונעת את זכותו של עם ישראל על ארץ אבותיו. חיבורו "על תחיית ישראל"¹³ הקדים את זמנו, ובו נטען כי זיקתו של העם היהודי קשורה אך ורק לארץ ישראל, וזאת מתוקף ההיסטוריה לפיה ארץ ישראל היא מולדתו של העם היהודי. הזיכרון ההיסטורי אינו מאפשר שינוי מקום ומשום כך התחייה הלאומית יכולה להתממש אך ורק בארץ ישראל. רק שם יחדלו היהודים להיות זרים:

"לנו הארץ! לנו הארץ! [...] כן, זרים אנחנו... הננו זרים לא רק פה, אך בכל אירופה כולה, כי לא היא מולדת-עמנו [...] בזמן תגבורת-האמונה היינו זרים באירופה על-פי אמונתנו, ועתה, בזמן תגבורת-הלאומיות, הננו זרים על-פי גזענו [...]" (בריימן תש"ל, 196).

כל יעד אחר, סבור ליליינבלום, היה נכשל: "ישוב ארץ-ישראל! זוהי תרופתנו היחידה, אם לא נאבה להכחד! בדבר הזה יהגו לנו חבה כל ישרי לב אשר באירופה" (ליליינבלום, כל כתבי משה ליב ליליענבלום עת"ר, 69). כאמור המחזה לא עלה על הבמה באודסה.

בשנת 1889 ניגש דוד ילין, המורה הדו-לשוני לעברית ולערבית, בבית הספר למל בירושלים, להפיק מחזה שבו לראשונה יופיעו תלמידיו על הבמה ויצגו בשפה העברית. מסתבר כי כחוט השערה עמד

¹³ (ליליינבלום, כל כתבי משה ליב ליליענבלום עת"ר, 73-23). החוברת תורגמה על ידי ליליינבלום והופיעה בשלמותה ב"כל כתבי", שמה המקורי של החוברת הכתובה רוסית "על תחיית העם העברי בארץ הקודש של אבותיו הקדמונים". פרסומה לראשונה הופיע בשנת 1881 בכתב העת רוסי-עברי (ליליינבלום, על תחיית ישראל על אדמת ארץ אבותיו 1953). (בחוברת "דרך לעבור גולים" מכנה ליליינבלום את החלק הראשון "שאלת-היהודים וארץ-הקודש ומציין כי פרסם זאת לראשונה ב"הראזסווייט" 1881 גליון 41 ו42.

בין הבחירה של "זרובבל" לבין "הקמצן" של מולייר, באירוע הנקודתי אבל המכונן: המחזה הראשון שהוצג בארץ ישראל. למרבה המזל נפלה הבחירה על מחזהו של ליליינבלום - כאמור בתרגומו לעברית של דוד ילין, אשר כמחנך וכסוכן תרבות¹⁴ הרשה לעצמו להתאים את העלילה לצרכיו. זאת בניצוחו של אליעזר בן יהודה (1858-1922) 'אבי תחיית הלשון העברית' ו"גיבור המגלם אידיאה"¹⁵; בהקימו את החברה "שפה ברורה", יחד עם דוד ילין (תר"ן), לחם בן יהודה בלשון היידיש (הז'רגון כדבריו), בלדינו ובשפות אחרות. וכך, בברכתו ובעידודו של בן יהודה ניגש ילין לתרגום "זרובבל" של ליליינבלום (אופק, לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה 1982).¹⁶ מאיגרת ששלח לזאב הרצברג¹⁷ משתמע כי הבחירה במחזה של מל"ל נבעה לא רק משיקולים אידיאולוגיים:

"אנו עומדים להכין מחזה שיוצג בעברית על ידי תלמידינו באחד מימי חג הסוכות. תחילה תרגמתי מחזה של מולייר, שמצאו כי הוא מצוין אלא ראוי להצגה בפורים, בעוד שהפעם בחרנו בנושא לאומי "שיבה מגלות בבל". ההצגה תתקיים בבית הספר המקומי שלנו, שיש בו חדר שיוכל להכיל כמאה איש. תהיה זו הצגה ראשונה בעברית אולי מאז קיימת לשון זו. הסגנון פשוט מאוד, למען יובן על ידי העם, ואנו מקווים כי יעשה רושם גדול" (ילין תשל"ו, 50).

לו היה מועד ההצגה היה חל על פורים, ההצגה הראשונה בעברית שהייתה עולה על הבמה בארץ ישראל הייתה ה"קמצן" למולייר; זאת בניגוד לטענתו של המבקר אוריאל אופק ש"ילין הכיר בערך הראשוני-ההיסטורי של המחזה וההצגה, וכי הייתה בחירה מכוונת של נושא ציוני-לאומי להצגה" (אופק, לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה 1982). חשיבות ההצגה עבור דוד ילין הייתה השימוש בשפה העברית. את הקנייתה לתלמידים החל במסגרת שיעורי הדקלום, בהשפעת המורה אפרים כהן-ריס. "הוראת הדקלום", טען כהן-ריס, "הייתה חביבה עלי ומאד התמכרתי לה בשנות עבודתי הראשונות. פרי הוראת הדקלום קצרתי גם בהצגת החזיון 'זרובבל', בסוכות תר"ן (1889) בבית-הספר, הצגה, שהדקלום שבה היה מרובה על התוכן הדרמטי" (כהן-ריס 1967, 104).¹⁸ על הצלחת ההצגה ניתן ללמוד מכתב העת 'המגיד':

¹⁴ נעמי יואלי טוענת כי היוזמה לפעילות טקסית חדשה בחגים יצאה מקרב מוסדות החינוך, המורים והמחנכים. כאשר החיבור ההדוק בין מערכת הטקסים והחינוך, התקשר בראש ובראשונה למעמד הדומיננטי של המורים בתנועה הציונית כסוכני התרבות המרכזיים שלה (יואלי 2002).

¹⁵ (הרשב, מסה על תחיית הלשון העברית 1990).

¹⁶ ישעיהו פרס מספר בזיכרונותיו על השתתפות בן יהודה כצופה במחזה ועל תרומתו וחיידושו לשפה העברית בסוף המחזה: "באולם בית הספר שבין חדרי הכתות הוקמה הבמה וסודרו מקומות ישיבה לקהל על גבי קרשים ארוכים שהונחו על ארגזי נפט. הקהל, שהצטופף באולם, ובתוכו אנשי המושבות שעלו לרגל לירושלים, הריע לשחקנים במחאות כפים נלהבות ובקריאות: "בראבו, בראבו!" כששמעה הקריאה "הידד!" כך נכנס מונח עברי חדש זה לשמוש" (פרס תשכ"ד, 91).

¹⁷ מנהל מקוה-ישראל בשעתו.

¹⁸ מעניינת הערתו של אפרים כהן-ריס באותו העמוד בדבר יחסם של ההורים לגבי השפה העברית. רבים מהם לא שמחו על לימוד השפה העברית וביקשו לפטור את בניהם. חלק מהם דאגו בעיקר לרכישת אפשרות הפרנסה, חלקם חששו כי שכוונתה "לכבוש את המלכה בבית", להכניס את השפה במקום הדת.

"ביום הראשון בערב באו אל החזיון העברי אשר הציגו בפעם הראשונה, לשמחתם לא היה קץ וגבול, ובאמת אין די מלים בפי איש לתאר את אשר הרגישו נפשות הצעירים בעמדם בבית החזיון ומחאו כף ויצעקו 'שנית' 'חזק' ויקראו את שמות עורכי החזיון כי יבאו להראות עוד הפעם על הבמה. עורכי החזיון היו תלמידי בית הספר למל בירושלים, המנצחים היו האדון הנכבד אפרים כהן ראש המורים והאדון הנכבד דוד ילין מורה עברית וערבית בבית הזה. בסוף החזיון קראו הצעירים בקול ויבקשו כי גם המנצחים יעלו על הבמה, והמנצחים לא רצו לעלות מרוב ענותנותם, אך הצעירים עמדו על דעתם ולא נחו ולא שקטו עד כי עלו שניהם הבמה, ויקראו הצעירים בקול: חזק! חזק! למחרת באו גם אל בית האדון אפרים כהן להשיב לו תודה על אשר כבד אותם לקראם אל החזיון להתענג כשלוש שעות תענוג רב, ויברכהו כי יזכה להיות מנצח בבית משחק עברי גדול אשר יבנה לתלפיות בעיר הקדש בירושלים [...] . על החתום 'חובב ציון'".¹⁹

תרגומו של המחזה נחל הצלחה, אולם מעולם לא יצא בדפוס. בשנת תרנ"ח (1897) כתב דוד ילין אל הוצאת "אחיאסף" וביקש להוציא לאור את המחזה. הוא שטח בפני ההוצאה את הביקוש ואת הדרישה למחזה, ואת הטרחה הרבה בהעתקתו פעמים רבות. וכך כתב: "אם יש לכם חפץ להוציא הנני נכון לתתו לכם באופן כי תדפיסוהו ותמכרוהו עד הוציאכם את כספכם אשר הוצאתם בהדפסתו, ומאז והלאה יהיה הרווח אשר יביא בשותפות בינינו" (ילין תשל"ו, 128). אך העסקה לא יצאה אל הפועל, וברבות הימים נשכח המחזה ולא נודע אם נותרו עותקים מכתב היד. מחקרו של אוריאל אופק גילה במפתיע עותק אחד בכתב יד, בארכיון לתולדות ראשון-לציון. לימים הוציאו לאור בכתב העת "מאזנים" (אופק, לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה 1982).²⁰

הבחירה בנושא

כפי שנאמר לעיל, המטרה של ליליינבלום כאחד מאבות המייסדים הייתה לחזור לקיום האותנטי של העם היהודי בארץ ישראל כבתקופת המקרא. לפעילות הלאומית של "התנועה הציונית" ניתנה הזכות לבחור בטיעון שכוחו לא יפסק, הנמשך מאבות האומה ועד לדברי א"ד גורדון: "יצירת התנ"ך בלבד, נותנת זכות שאינה פוסקת על ארץ יצירתו [...]" (שטרנהל 1986, 93). אמנם התשתית הלאומית היהודית נשענה על התנ"ך, אך לכך התווספו עוד גורמים, כמו היקף הפעילות של התנועה האנטישמית ברוסיה, בעיקר בתקופה שבין "הסופות בנגב" 1881, ועד לפרעות באודסה ב-1871. ההתפכחות מן ההשכלה, וההבנה כי השילוב בין הדת והחיים הוא בלתי אפשרי, הובילו את ליליינבלום לחפש פתרון לשאלה היהודית בדמות "עם העומד ברשות עצמו, במולדתם ההיסטורית"

¹⁹ "חובב ציון", המגיד, גליון 44, עמ' 6, נובמבר, 1889. (י"ט, חשוון, התר"ן).
²⁰ יתכן שזאת הסיבה שאברהם יערי אינו מאזכר את המחזה "זרובבל" בביבליוגרפיה של המחזות העבריים (יערי תשט"ז).

(דרך תשובה). בשנת 1884 כותב ליליינבלום את חיבורו "על תחיית העם העברי בארץ הקודש של אבותיו הקדמונים"²¹ ובשנת 1887 את המחזה "זרובבל אֶדְעֵר שיבת ציון" (1887). לרעיון יישוב ארץ ישראל מבין ליליינבלום שעליו לגייס את התנ"ך ולזנוח את רעיון הגאולה המשיחית. הוא למוד ניסיון ממלחמתו ברבנים לתיקונים בדת: גיוס הרבנים לרעיון הוא בלתי אפשרי בשל שלוש השבועות האוסרות על הקמת ממשלה בישראל, כפי שבלתי אפשרי להביא לתיקונים בדת. לפיכך הוא פונה אל המקום הקונקרטי המובהק ביותר במקרא העוסק בעלייה לארץ ישראל, במקום שבו עם ישראל יחדש "ימיו כקדם". משמע לחזור אל הקיום הלאומי ללא תפיסות אסכטולוגיות. "חיבת ציון", "חובבי ציון" ומאוחר יותר ה"ציונות", כפי שמציינת פרופ' שרה יפה, הן בעלות זיקה לצירוף המקראי "שיבת ציון" המגלם את אותם מושגים שהיו מן היסודות המרכזיים של הזהות הישראלית בתקופת המקרא. זהו האירוע ההיסטורי שהביא לחידושה ולקיומה של היהדות כישות לאומית ופוליטית בתקופת פרס ובתקופה ההלניסטית (יפת, יפת, הבסיס המקראי של הציונות כתנועה פוליטית 2016). ליליינבלום כתב מחזה המבוסס על יסודות הסיפור המקראי המופיע בספרים עזרא-נחמיה, דניאל, חגי וזכריה. הוא מוסיף מידע ממקורות שונים שהיו בזמנו ונשען מעט על ספרות חז"ל וכנראה גם על ספרו של יוסף בן מתתיהו "קדמוניות היהודים", עד ליצירת רצף זמנים כרונולוגי לעלילה.

נקודת הזמן היא 538 לפסה"נ, שאז עברה המלוכה בבבל לידי כורש מלך פרס, ולשלטון האימפריה הפרסית במשך כמאתיים שנה. אחת ההפתעות שנפלו בחלקו של עם ישראל הייתה "הצהרת כורש" שבה הותר לגולי בבל לחזור לארץ יהודה ולבנות את בית המקדש. חלקם של היהודים נענו לקריאה ועלו לארץ יהודה, כך שנוצרו שלושה קיבוצי יהדות: האחד - אלו שנשארו בבבל, המתוארים בידי ליליינבלום כעשירים בעלי השפעה שמתנגדים לשינוי ואף מנסים לחבל בעלייה. הקיבוץ השני הם העולים לבנות את בית המקדש בהנהגתו של זרובבל, שהפך לפחה ביהודה. הקיבוץ הנוסף במחזה, השומרונים, הוא ככל הנראה קיבוץ יהודי שנשאר בשטחי ממלכת הצפון לשעבר וביהודה (שארית העם, עם הארץ); השומרונים סיגלו מנהגים ופולחנים חדשים ועל כך נדחית בקשתם להצטרף לבניין המקדש. בדומה לספר עזרא, גם ליליינבלום מצביע על איסור נישואי התערובת ותומך בדעה אליבא עזרא-נחמיה, לפיה כל תושבי הארץ שאינם 'שבי גולה' הנם נוכרים. הסיבה להדגשת הצורך בהתבדלות היא הצורך בגיבוש זהות יהודית אחת, מגמה הנמשכת עד ימינו (יפת, המאבק על הזהות בתקופת שיבת ציון, תוצאותיו והשלכותיו 2009). כדי להשלים את הפרטים החסרים במחזה מבחינה

²¹ (ליליינבלום, על תחיית ישראל על אדמת ארץ אבותיו 1953).

כרונולוגית, בונה ליליינבלום רצף זמנים ואירועים מחוץ למקרא. במחזה הוא מתייחס לארתחששתא (חז"ל טוענים כי זהו שם גנרי לשליט) ולקמיביזס כשליט מתחזה. ברגע שהאמת התגלתה שב הסדר על כנו, ובא הקץ על צו האיסור על המשך בניית בית המקדש. בהמשך המחזה השליט דריוש, ככתוב במקרא, ממשיך את הבנייה עד לסופה, ולחנוכת הבית. ליליינבלום מוסיף הטלת חרם על השומרונים, אולם בניגוד לנאמר במקרא, הוא מוסיף טקס שמעצים את הממד התיאטרלי: 300 כוהנים, 300 ילדים, 300 ספרי תורה, 300 שופרות. ליליינבלום בוחר ב"שיבת ציון" כאירוע לאומי מכונן. יש לציין כי עד לבוא הציונות לא תפסה "שיבת ציון" מקום מרכזי. האכזבה מהקמת המושבות החקלאיות ברוסיה והתבוללות בגרמניה הביאו את ליליינבלום למסקנה ארץ ישראל היא המקום שבו יוכלו היהודים לחדול להיות "מדינה בתוך מדינה". זהו לדעתו המקור לכל צרותיהם בעולם" (ליליינבלום, על תחיית ישראל על אדמת ארץ אבותיו 1953, 33). ליליינבלום מעוניין בעלייה ובהתיישבות והקמת בית המקדש היא סיפור נלווה המשרת אותו היטב. ניתן לראות זאת בהעדר פירוט כלי הקודש שהוחזרו לבית המקדש בסיפור המקראי והם כאמור אינם מאוזכרים במחזה. גם המודל של ספר דניאל מופיע במחזה. ושוב, תיאור החלומות אינו תואם את התיאור במקרא. בפתחה דניאל נמצא בחצר נבוכדנצר עם חכמים אחרים שנכשלו בפענוח החלומות, והמלך רוצה להרוג אותם. דניאל מבקש שהות לפתור את החלום. בחלום מופיעות חיות רבות. ליליינבלום מבסס את פתרון החלומות כמוביל להצהרת כורש - במקום נבוכדנצר מופיעים כורש והצהרתו.

על תפקידו של התיאטרון כאמצעי לחינוך פטריוטי ניתן ללמוד מחיבורו של ז'ן ז'ק רוסו "מכתב לד'אלמברט" (1758). רוסו מדגיש את הקשר הראשוני בין פטריוטיזם לבין תיאטרון, טקסים וחגיגות. באמצעות התיאטרון חש הקהל מחויבות לקהילה. ההצגה היא מכלי הביטוי שנועדו לעורר תחושת שייכות. היא מציגה ערכים משותפים, מגבשת זהות ומאפשרת לקהל לדמיין עצמו כחלק מקהילה (אנדרסון 1999, 68-34).²² ההצגה ממחישה את הזיקה בין הסמלים הלאומיים ובין המציאות המתהווה בקרב הישוב היהודי בארץ-ישראל. שמיעת השפה העברית פעלה על החושים של הקהל ופרטה על הרגש הלאומי.

ההצגה משכה קהל רב של צופים, זכתה לאריכות ימים והוצגה בין הישובים (לויטן 2000). המחזה הועלה בהברה הספרדית; עדות לכך ניתן למצוא מפי נחמה פוחצ'בסקי שצפתה ב"חזיון". לדבריה, "כל התלמידים מדברים שם היטיב בשפת עבר רק בהברה ספרדית, והם עשו על כל השומעים רושם חזק ונורא" (פוחצ'בסקי תשנ"ג). אוריאל אופק מציין אף הוא כי: "כעבור שנה הועלה 'זרובבל' שוב

²² אנדרסון מביא את העיתון כדוגמא לייצור הקהילה המדומיינת, שאליה שייכת האומה.

ברחובות, הפעם על-ידי תלמידי המושבה, בשפה העברית ובהברה ספרדית שהייתה אז בבחינת חידוש" (אופק, לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה 1982, 38). ההצגה קצרה כאמור הצלחה רבה, ובמהלך הזמן הפך התיאטרון לאירוע תרבותי כללי ולא רק חינוכי (יואלי 2002).²³ בסך הכל הועלתה ההצגה שמונה פעמים. בזיכרון יעקב הועלתה ההצגה בנוכחות הברון רוטשילד: "בלילה ערכו התלמידים את החזיון 'זרובבל', וישמח הנדיב מאוד והרבה פעמים מחא כף" (הצבי, כ"ו, אייר, תרנ"ג).²⁴ ההצגה ברחובות (תרנ"ה, 1895) הועלתה בשפה היידיש. הרצון להשתיק את כעסם של החרדים, הביא להחלטה להוציא מהמחזה את תפקידי הנשים. פעולה זאת לא הביאה לתוצאות הרצויות, ולא מנעה את הלשנת החרדים בפני השלטון העותומני וההצגה הופסקה על ידי הצבא התורכי. רק למחרת בערב, בעקבות השתדלות של מנהיגי המושבה, היא הועלתה שוב. הפעם החיילים התורכיים שמרו שלא יפריעו למהלך ההופעה" (ירדני 1965, 29).

תרומתו של כל אחד משלושת המנהיגים ליליינבלום, בן יהודה וילין פעלה בנפרד; ו החיבור ביניהם בא לידי ביטוי בהצגה "זרובבל". ליליינבלום כתב את המחזה ביידיש באודסה, ייחס חשיבות לתכנים ולרעיונות החדשים שהופיעו במחזה, כביטוי לאידיאה הציונית. בן-יהודה שימש מקור השראה להפיכה של השפה העברית המדוברת, כחלק מהאתוס הציוני לצורך כינונה של "קהילה עברית" מדומיינת.²⁵ בהשוואה לשניים האחרים, דוד ילין כלל את כל המאפיינים (תרגום המחזה, דקלום בשפה העברית) דרך מעשה החינוך. ההצגה בעיניו של ילין הייתה יותר כלי חינוכי עבור בני הנוער ופחות כאמצעי לפיתוח תרבות פנאי ובידור.

²³ התיאטרון החצי מקצועי הראשון, "חובבי הבמה העברית" הוקם רק ב-1905 ביפו (רוקם 1979). בטבלה המציגה את המופעים התאטרוניים בארץ-ישראל, בתקופת השנים 1889 – 1904. מופעים הנתונים הבאים: בשנת 1889, סוכות, הועלתה ההצגה לראשונה ע"י תלמידי למל בירושלים. בשנת 1893, באביב, הועלתה ההצגה בזכרון יעקב ע"י תלמידים מבית-הספר העממי. בשנת 1895, בפסח, ברחובות, על ידי חבורת חובבים מבוגרים. ב-1898 שוב ברחובות על ידי תלמידי בית-הספר העממי. ב-1901 בחודש אלול, בזכרון יעקב, על-ידי תלמידי בית-הספר העממי. ב-1903 בפסח, בראש פינה על-ידי תלמידי בית-הספר העממי. הצגה נוספת באותה השנה (1903) הועלתה בירושלים על-ידי תלמידי בית-הספר למל. בזכרון יעקב (1903) גם כאן על-ידי תלמידי בית-הספר למל.

²⁴ מעניין כי רוטשילד ביקש שרק נשות האיכרים תבואנה לצפות בהצגה, הנימוק הרשמי היה גודלו המצומצם של האולם. לאחר ההצגה נשא רוטשילד דברים בפני נשות האיכרים, בעיקר שם דגש על חשיבות השפה העברית.

²⁵ השפעת המחזה "זרובבל" על בן-יהודה הייתה רבה. רצונו להעניק לבני הנוער מחזה עברי מקורי. גרמו לו לשבת לילה אחד ולכתוב את מחזהו היחיד "החשמונאים". מטרתו הייתה להראות לילדים "כי גם בעברית אפשר להציג מעל הבמה נפשות חיות, מדברות ופועלות" (אופק, ספרות הילדים העברית 1988, 124).

- Warsaw: The Hebrew Actors .Lexicon of the Yiddish Theatre .Zylbercwaig, Zalmen
 .Union Of America, 1934
- אבן-זהר, איתמר. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית וילידית בארץ-ישראל, 1882 - 1948".
 קתדרה 16 (1980): 165-189.
- אופק, אוריאל. לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה. כרך נ"ה. מאזנים, 1982.
- ספרות הילדים העברית. כרך ראשון. 2 כרכים. תל אביב: דביר, זמורה ביתן, 1988.
- אנדרסון, בנדיקט. קהילות מדומיינות, הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. בתרגומו של דן
 דאור. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1999.
- בן עמוס, אבנר. "במעגל הרוקד והמזמר: טקסטים וחגיגות פטרויטיים בחברה הישראלית". ב-
 פטרויטיזם, בעריכת דניאל בר טל אבנר בן עמוס, 275 - 316. תל אביב: אוניברסיטת תל
 אביב, 2004.
- בריימן, שלמה. "משה לייב ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים". כרך שלישי. 3 כרכים. ירושלים: מוסד
 ביאליק, תשל"ל.
- גארין, ב. "די געשיכטע, פון אידישען טעאטער, ערשטער באנד". פארווערטס, 1929.
- הולצמן, אבנר. "המפנה בספרות העברית בעקבות ה'סופות בנגב'". ב- המשכיל בעת הזאת, בעריכת
 לב חקק, שמואל כץ זאב גרבר, 92-113. הקיבוץ המאוחד, תשע"ז.
- הרשב, בנימין. התרבות האחרת, יידיש והשיח היהודי. ירושלים: כרמל, 2006.
- הרשב, בנימין. "מסה על תחיית הלשון העברית". אלפים, מס' 2 (1990): 54-9.
- יואלי, נעמי. המסכת כתיאטרון- חג ציוני. תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2002.
- ילין, דוד. כתבי דוד ילין. בעריכת ישראל קלויזנר. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ו.
- יערי, אברהם. המחזה העברי, המקורי והמתורגם מראשיתו ועד היום. ירושלים: המחלקה לענייני הנוער
 והחלוצ של ההסתדרות הציונית, תשט"ז.
- יפת, שרה. "הבסיס המקראי של הציונות כתנועה פוליטית". אתה של לאה מזור "על מקרא הוראה
 וחינוך". 2016.
- המאבק על הזהות בתקופת שיבת ציון, תוצאותיו והשלכותיו. האוניברסיטה העברית בירושלים,
 2009.
- ירדני, גליה. דיליז'אנס לשנים ראשונות. ירושלים: המכון להוצאה לאור בישראל בע"מ, 1965.
- כהן-רייס, אפרים. מזכרונות איש-ירושלים. ירושלים: הוצאת "ספרית הישוב", 1967.
- לויטן, אולגה. "הצגות בלשון העברית בבתי ספר בארץ-ישראל (1889 - 1904)". במה, 2000: 33 -
 47.
- ליליינבלום, משה לייב. "זכות הקיום וחוסר המטרה". השלח, מס' י"ג (1904): 490.
- ליליינבלום, משה לייב. "כל כתבי משה לייב ליליינבלום". ב- כל כתבי ליליינבלום, מאת ליליינבלום משה
 לייב. קראקא: יוסף בר' שמריהו צטלין, עת"ר.

- להרחבת השפה. כרך 2. אודיטה: דפוס מוריה, תרע"ב.
- על תחיית ישראל על אדמת ארץ אבותיו. בעריכת שלמה ברימן. ירושלים: המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של הסתדרות הציונות, 1953.
- מוגלסקו, זיגמונד. "מאגולעסקא גע-שטארבען." פארווערטס, 1914.
- מירון, דן. הספריה הענקית. בעריכת אמיר צוקרמן. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2005.
- סדן, דב. אבני מפתן. כרך שלישי. הוצאה י.ל. פרץ, 1972.
- פוחאצבסקי, נחמה. תעודה 1401. כרך שביעי, ב- כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, מאת דוריאנוב ולסקוב, בעריכת שולמית לסקוב אלטר דרויאנוב, 242-244. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ג.
- פון זלמן, זילבערצווייג. "ליליענבלום משה – ליב, Zydowskiego, 1934: 1084.
- פישמן, דויד אליהו. "המדיניות כלפי יידיש ברוסיה הצארית." חוליות: דפים למחקר, 1966: 255 - 169.
- פֶרס, ישעיהו. מאה שנה בירושלים. ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשכ"ד.
- קלזנר, יוסף. "חמישים שנה של ועד-הלשון." בעריכת נ"ה טורטשינר. לשוננו (מוסד ביאליק) י (תרצ"ט): 278 - 289.
- קלזנר, יוסף. כרך כרך ד', ב- היסטוריה של הספרות העברית החדשה. הוצאת אחיאסף, 1963.
- רוקם, פרדי. "ראשית התיאטרון העברי בארץ ישראל." הספרות (אוניברסיטת תל-אביב) 29 (דצמבר 1979): 76 - 81.
- שטיינמן, א. "דבש באודיטה." מאזנים יד, מס' לז (1962): 166-173.
- שטרנהל, זאב. בנין אומה או תיקון חברה? בעריכת אלי שאלתיאל. תל אביב: ספרית אפקים, הוצאת עם עובד, 1986.